

**Tarih & Gelecek** Dergisi**Journal of History & Future**Arş. Gör. Dr.  
**Kamuran KARABALIK**Zonguldak Bülent Ecevit  
Üniversitesi, İnsan ve Toplum  
Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü,  
kamurankbalik@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4703-8412>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.  
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 15/11/2023 03/12/2023

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1391233>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

# İran'da Tütün İmtiyazının İngilizlere Verilmesi Meselesi ve İranlı Kadınlar (1890- 1892)

## *The Issue of Granting Tobacco Concession to the British in Iran and Iranian Women (1890- 1892)*

### Öz

İran'da 8 Mart 1890 tarihinde tütün işletme imtiyazı İngilizlere verildi. Tütün, İran halkı için hem bir geçim kaynağıydı hem de partilerde, kutlamalarda ve seyahatlerde yaygın olarak tüketilmekteydi. Bu sebeple tütün işletme imtiyazının İngilizlere verilmesi İran halkı arasında büyük protestolara sebep oldu. Protestolara katılanlar arasında din adamları, esnaflar ve tüccarlar dışında İranlı kadınlar da vardı. İranlı kadınlar, erkeklerle birlikte Şiraz, Tebriz, Tahran ve Meşhed'deki protestolarda ön sıralarda yer aldılar. Protestocular, bu sırada Nasıreddin Şah'a telgraf göndererek imtiyazın iptal edilmesini istediler. Bu tepkiler neticesinde Nasıreddin Şah, Ocak 1892'de tütün imtiyazını iptal etmek zorunda kaldı. Bu çalışmanın amacı, tütün imtiyazının İngilizlere verilmesi sürecini ve bu sırada İranlı kadınların üstelendiği rolü kaynaklar ışığında incelemektir.

**Anahtar kelimeler:** İran, İngilizler, Tütün imtiyazı, İranlı kadınlar

### Abstract

Tobacco business concession in Iran were granted to the British on March 8, 1890. Tobacco was both a source of income for the Iranian people and was commonly consumed at parties, celebrations, and travel. Accordingly, the granting of tobacco business concession to the British caused great protests among the Iranian people. Apart from clergymen, tradesmen and merchants, there were also Iranian women among those who participated in the protests. Iranian women, along with men, were at the forefront of the protests in Shiraz, Tabriz, Tehran and Mashhad. Meanwhile, the protesters sent a telegram to Nasir al-Din Shah, asking for the concession to be canceled. As a result of these reactions, Nasir al-Din Shah had to cancel the tobacco concession in January 1892. The aim of this study is to examine the process of granting tobacco concession to the British and meanwhile the role played by Iranian women in the light of sources.

**Keywords:** Iran, British, Tobacco concession, Iranian women

**ATIF:** KARABALIK, Kamuran, "İran'da Tütün İmtiyazının İngilizlere Verilmesi Meselesi ve İranlı Kadınlar (1890- 1892)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 9/4 (Aralık 2023), s. (715-729)

**CITE:** KARABALIK, Kamuran, "The Issue of Granting Tobacco Concession to the British in Iran and Iranian Women (1890- 1892)", *Journal of History and Future*, 9/4 (December 2023), pp. (715-729)



## Giriş

**T**arihin her döneminde farklı ırk ve dinlere mensup toplumsal gruplara ev sahipliği yapan İran aynı zamanda dini, siyasi ve sosyal çatışmaların yaşandığı bir yer oldu. Nitekim yayılcı bir siyaset izleyen başta İngiltere, Rusya ve Fransa olmak üzere birçok devlet, bu farklı ırk ve dinlere mensup grupları kullanarak ülke üzerinde hedefledikleri eylemleri gerçekleştirmek istediler. Bu çerçevede XIX. yüzyıla merkezi otoritenin zayıflığı ile giren İran, sanayileşmiş bu devletlerin hedefi haline geldi. Ülke, bilhassa Rusya ve İngiltere'nin tahakkümünden kendini kurtaramadı.<sup>1</sup> Nitekim Nasıreddin Şah döneminde (1848-1896) İran ekonomisi üzerinde iki ülkenin iktisadi hâkimiyeti arttı. İran'da artan Rus-İngiliz nüfuzu, şahın ıslahat yapmasını engellediği gibi siyasi ve iktisadi buhranlara sebep oldu. Bu durum ülkeyi Rus ve İngiliz yarı sömürgesi haline getirdi. Ayrıca ülkede yaşanan iktisadi buhran, borç para almaya mecbur bıraktığından yeraltı ve yerüstü kaynakları İngilizlere imtiyaz veya teminat olarak verildi. Nitekim İngiliz sermayedarlar Reuter ve Talbot'a verilen birçok imtiyaz neticesinde ekonomik olarak zor duruma düşen halk, hem açlıkla karşı karşıya kaldı hem de yerli üretim durma noktasına geldi.<sup>2</sup>

Yabancılara verilen imtiyazlar, toplumun birçok kesimi tarafından protesto edildi. Bunlar arasında büyük itibar gören din adamları, esnaflar ve tüccarlar vardı. Bu gruplar dışında imtiyazlara itiraz eden önemli gruplardan biri de İranlı kadınlardı. Bu dönemde gerçekleşen olayların birçoğu her ne kadar erkeklere atfedilse de kadınların da bu gelişmeler üzerindeki rolleri büyük oldu. Kaçarlar dönemindeki İranlı kadınların görevi, çoğunlukla yemek ve temizlik yapmak, çocuk yetiştirmek ile üretken ve tarımsal faaliyetlerde bulunmaktı. Bunlar dışında kadınlar, bazen aile ve ekonomik konularda eşlerinin önemli danışmanları olarak görülüyor ve kocalarının yokluğunda bile mal ve aile meselelerinden sorumlu oluyorlardı.<sup>3</sup> Fakat kadınların yaşadıkları bölgelere göre rolleri de değişebiliyordu. Örneğin; şehirlerde yaşayan kadınlar, kırsal bölgelerde yaşayan kadınlara göre biraz daha imtiyaz sahibiydiler. Ancak yine de ülke genelinde yaşayan kadınların çoğunluğu erkeklere ekonomik bağımlılık, itaat, düşük okuryazarlık oranı ve siyasi katılım eksikliği bakımından aynı durumdaydılar.<sup>4</sup>

Kadınların mevcut statüsü, Nasıreddin Şah döneminde batı ile kurulan bağlantılar ve gazetelerin yayınlanmasıyla değişmeye başladı. Avrupalı kadınlarla tanışma, İranlı kadınların onların yaşam tarzlarına ilgi duymalarına sebep oldu. Ahter ve Kanun gibi gazeteler de kadınların sorunlarını yazmaya başladılar. Örneğin Ahter, medeniyette üstün olmak isteniyorsa kadın haklarının korunması gerektiğini yazıyordu. Böylece bu gazeteler, kadınların isteklerini yazılı olarak dile getirmeye başladılar. Bu metinlerin yazarları genellikle saray veya daha üst seviyedeki sınıflardandı. Bu ve benzeri gelişmelerden sonra bilhassa şahın çevresinde olan kadınlar, ülkedeki yüksek vergiler ve kıtlık gibi olaylara karşı ses çıkarmaya başladılar.<sup>5</sup> Dolayısıyla bu dönemde

1 Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, Yeni Zamanlar Dağıtım, İstanbul 1997, s. 29.

2 Yılmaz Karadeniz, "İran'da Nasıreddin Şah ve Muzafferüddin Şah Dönemlerinde İngiltere ve Rusya'ya Verilen İmtiyazlar (1848-1906)", *Asia Minor Studies*, C. 7, S. 2, s. 231-232.

3 Mehmet Reza Alem ve Zehra Rezevi Susen, "Berersi Neş-i Zenan der Cenbeş-i Tonbekü", *Fesılname-i İlmi Pojoheşi Zen ve Ferheng*, Sal. 4, Şomar. 15, s. 43.

4 Nikki R. Kedie, *Natayeje Engelabe İran*, (Çev: M. Haghghatkhah), Ghoghnoos, Tehran 2005. s. 134.

5 Akram Karamali- Sahamuddin Khazaei- Mohsen Rahmati, "Güneşenasi Eterazha-yı Zenan der Asr-i Nasiri (1264-1313K)", *Tarih-i İran*, Devre. 15, Şomar. 1, Bahar ve Tabestan, 1401, s. 249.

kadınların protestolara katılmasına sebep olan en önemli mesele ekonomik sorunlardı. Böylece mevcut durumlar kadınları sosyo-politik kaderlerine duyarlı hale getirdi. Nitekim Nasıreddin Şah döneminde İranlı kadınlar tütün imtiyazının İngilizlere verilmesi üzerine protestolara katıldılar. Kadınlar, hareketin başından sonuna kadar erkeklerle birlikte aktif bir faaliyet gösterdiler.<sup>6</sup>

Bu çalışmanın amacı, İngilizlere tütün imtiyazının verilme sürecini ve bu süreçte erkek egemen İran toplumdaki kadınların bu süreçteki rolünü incelemektir. Çalışma ele alınırken telif-tetik eserler dikkate alınmaya çalışıldı.

### Tütün İmtiyazının İngilizlere Verilmesi Süreci

İran'ın XIX. yüzyılın başlarında Rusya karşısında aldığı ağır yenilgiler bu devletin güneye inmesi için önemli bir adım oldu. Nitekim iki devlet arasındaki savaşıardan (1804-1813) sonra imzalanan Gülistan Antlaşması (1813) neticesinde Rusya, Hazar Denizi'nde savaş gemilerini bulundurabilecekti<sup>7</sup> fakat bu durum iki devlet arasındaki savaşıarı sona erdirmeydi. Nitekim iki devlet arasında devam eden savaşılar neticesinde Türkmençay Antlaşması (10 Şubat 1828) imzalandı. Bu antlaşmaya göre İran; Aras Nehri'nin kuzeyindeki topraklar ile Nahcivan ve Erivan'ı Rusya'ya terk etmek zorunda kaldı.<sup>8</sup> Gülistan Antlaşması gereğince Hazar Denizi'nde savaş gemisi bulundurma hakkını elde eden Rusya, Türkmençay Anlaşması ile de tek başına burada seyir ve ticaret yapabilecekti. Rusların kazanımları bunlarla sınırlı kalmadı. İran'da serbestçe ticaret yapma hakkını elde eden bu devletin burada yaşayan vatandaşları da kendi konsolosları tarafından yargılanacaklardı.<sup>9</sup> Ruslara verilen bu tavizler, ülkede kapitülasyonların yaygınlaşmasının yolunu açtı. Bu kapitülasyonlar, XX. yüzyılın başlarına kadar büyük artış gösterdi. Bunun sonucunda İran ticaretinin önemli bir kısmı Avrupalıların eline geçti.<sup>10</sup>

Rusların İran'daki faaliyetleri giderek arttı. 1881 yılında yirmi yıllığına ülkenin kuzey ve kuzeydoğusundaki telgraf hatlarının tesisi Ruslara verildi. Bu imtiyaza daha sonra hattın geçeceği güzergâh üzerinde kazı yapılması ve madenlerin çıkarılması da dâhil edildi.<sup>11</sup> Rusya'nın İran ticaretinde elde ettiği bir diğer imtiyaz da Trans-Hazar demiryolu oldu. 1888'de inşa edilen bu demiryolu, çoğunlukla İran sınırına paralel olarak ilerliyordu. Bu imtiyazla büyük avantaj elde eden Rusya, İran ticaretinde büyük pay sahibi oldu.<sup>12</sup> Bunlar dışında 1890'da İran'da Poliakov ve Rafaeliyevic tarafından Tahran'da "Bank-ı İstikrazi-i Rus" isimli bankanın kurulması ile ülkede Rus nüfuzu daha da arttı.<sup>13</sup> Poliakov, bir süre sonra İran'da Rus Taşımacılık Sigortası Şirketi'nin

6 K.H. Motazed, *Siasato Haramsara: Zen der Asr-i Kajar*, Elmi, Tehran 2000, s. 204.

7 Gülistan Antlaşması'nın bazı diğer maddeleri ise şöyleydi: Rusya'nın Kafkasya'da işgal ettiği toprakları İran tanıyacak, İran ve Rus limanları iki ülke tüccarları tarafından kullanılacak, esirler karşılıklı olarak serbest bırakılacak, karşılıklı elçilikler gönderilecekti. (A. E., Rızayev, *Azerbaycan Tarihi XIX-XX. Asırların Evveli*, Ali Mektebler Üçün Mühazire Kursu, Bakı Üniversite Yayınevi, 2010. s. 58)

8 Ayrıntılı bilgi için bkz: Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, 2008.

9 Mohammad Reza Djalili ve Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, Çev: Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 18-19.

10 Charles Issawi, "Iranian Trade, 1800-1914", *Iranian Studies*, Vol. 16, No. 3/4, 1983, s. 234-237.

11 Yılmaz Karadeniz, *Islahat Görünümü İngiliz İşgalinin Safhaları-İran Örneği 1800-1925*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 176.

12 Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, Ankara 2008, s. 71.

13 Ann K. S. Lambton, *İran Asr-ı Kajar*, (Çev: Simin Fasihi), Meşhed, 1375, s. 293.

kurulması imtiyazını da aldı. Bu taşımacılık şirketi, Enzeli-Kazvin, Kazvin-Hemedan ve Kazvin-Tahran arası şose yolu yapım imtiyazını aldı. Bu şirket, daha sonra Enzeli’de balıkçılık ve benzeri faaliyetleri de imtiyazın içerisine dâhil ettirdi.<sup>14</sup>

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Rusya’nın İran’da elde ettiği imtiyazlar İngiltere’nin dikkatinden kaçmıyordu. Nitekim İngiltere, İran’da Rusya ile rekabet etmeye başladı. Keddie bu rekabeti “imtiyaz avı” olarak nitelendirmekte ve “İran’daki imtiyaz avcılığı, genelde spekülâtörlerin ve maceracıların kısa yoldan kar elde etmek üzere oynadıkları bir oyundu” derken<sup>15</sup> Curzon, “hava imtiyaz söylentileri ile doluydu”<sup>16</sup> diyerek durumun ciddiyetine dikkat çekiyordu. Nitekim İngiltere, çok geçmeden İran’ın güney bölgelerinde birçok imtiyaz elde etti. İlk olarak Şah, telgraf hattı tesisi imtiyazını İngilizlere verdi. 1862-1868 yılları arasında da çıkarılan beş kararname ile Tahran-Hanikin, Tahran-Buşir, Tahran-Belucistan, Tahran-Tebriz-Culfa telgraf hatlarının tesisi imtiyazı İngiliz şirketlere verildi. İngiltere’nin amacı telgraf hatları vasıtasıyla yalnızca Fars Körfezi ve Hindistan arasında iletişim sağlamak değildi. Bu hatların geçtiği güzergâhlardaki eski medeniyete ait hazine, tarihî eserleri, madenleri ve petrolü aramaktı. Nitekim “Doğu Hind Avrupa Kumpanyası” vasıtasıyla elde edilen bu imtiyaz ile ülkenin Tahran’dan itibaren güney ve doğusu tamamıyla tarandı.<sup>17</sup>

Nasireddin Şah, vergi toplamanın zorluğu ve mali durumun kötü olmasından dolayı ülkenin sorunlarını çözmek amacıyla borçlanma yoluna gitti. Nitekim İngiliz vatandaşı ve aynı zamanda Reuters Haber Ajansı’nın kurucusu olan Baron Julius de Reuter’e, yetmiş yıllığına Hazar Denizi ile Basra Körfezi arasında bağlantı sağlayan bir hat üzerindeki demiryollarının işletilmesi imtiyazı verildi. Reuter’e verilen imtiyaz bununla sınırlı kalmadı. Bunun dışında kıymetli mineraller dışındaki madenler, tramvay, barajlar, sulama kanalları, orman ve tarım işletme hakkı da Reuter’e verildi.<sup>18</sup> Fakat verilen bu imtiyazlar, ülkenin farklı kesimleri tarafından tepkiyle karşılandı. Tepkilerin artması üzerine Reuter, antlaşmayı tekrar gözden geçirmek zorunda kaldı. Neticede Şah, Reuter imtiyazının iptaline karar verdi. Antlaşma’nın iptali üzerine İran, sözleşme gereği Reuter’e 40 bin sterlin tazminat ödemek mecburiyetinde kaldı.<sup>19</sup> Fakat Reuter, ödediği bu tazminatı sonraki süreçte misliyle geri aldı. Çünkü kendisine daha sonra İran’da banka kurma yetkisi verildi.<sup>20</sup> Bu banka aracılığıyla kurulan “The Persian Mining Corporation” Kaşem Adası’nda petrol aramaya başladı. Bu imtiyaz dışında Nasireddin Şah, 1888–1898 yılları arasında imtiyaz vermeye devam

14 Karadeniz, “İran’da Nasirüddin Şah ve Muzafferüddin Şah Dönemlerinde İngiltere ve Rusya’ya Verilen İmtiyazlar (1848-1906)”, s. 234.

15 Nikki R. Keddie, *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, Yale University Press, New Haven London 2006, s. 42-43.

16 George Nathaniel Curzon, *Persia and The Persian Question I, Elibron Classics Series*, London 2005, s. 483.

17 Karadeniz, “İran’da Nasirüddin Şah ve Muzafferüddin Şah Dönemlerinde İngiltere ve Rusya’ya Verilen İmtiyazlar (1848-1906)”, s. 235

18 Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi, Pers İmparatorluğu’ndan Günümüze...*, Çev. Fethi Aytuna, İnkılap Yayınevi, 2005. s. 206.

19 Nikki R. Keddie and Mehrdad Amanat, “Iran Under The Later Qajars, 1848-1922”, *The Cambridge History of Iran From Nadir Shah to The Islamic Republic*, Vol. 7, Cambridge University Press 2008, s. 188.

20 Geoffrey Jones, “The Imperial Bank of Iran and Iranian Economic Development, 1890-1952”, *London School of Economic Businrss and Economic History*, Vol. 16, 1987, s. 70.

etti.<sup>21</sup> Bu bağlamda Tahran-Kum-İsfahan, Burucerd-İsfahan, Tahran-Ahvaz, demiryolu hatlarının tesisi Bank-ı Şahinşahi'ye verildi.<sup>22</sup>

İngilizlere ve Ruslara verilen ayrıcalıklar ile mali kurumların İngiliz ve Rus bankaları tarafından açılması İran'da ticareti hızlandırdı. Ticaretin hızlanması ile kitlesel olarak üretilen mallar için uygun olmayan köylüler ve kent esnafları zor durumda kaldı. Ayrıca, Avrupa'dan mal satın almak ve ülkeyi yönetmek için gerekli olan fonlar iktidarın sadakatsizliği ile birleşince kamuoyu topraklarının satışı da hızlandı. Ülkede paraya olan ihtiyaç borçlanmaya sebep oldu.<sup>23</sup> Dış borçlanma ve iktisadi durumun bozulması ülkede yerli tüccar ve tarım ile uğraşan köylüleri zor durumda bıraktı. İktisadi durumu kötüleşen tüccarlar ve köylüler çalışmak amacıyla komşusu Osmanlı, Hindistan ve Kafkasya'ya gitmeye başladılar. Kafkasya'ya gidenlerin çoğu Tiflis ve Erivan'a gidiyorlardı.<sup>24</sup> İranlı işçilerin bu bölgede yoğunlaştıkları yerlerden bir diğeri de Bakü idi. Bakü'deki petrol rafinerileri, İranlı işçileri buraya çekiyordu.<sup>25</sup> Buraya giden işçilerin çoğu Güney Azerbaycan şehirlerindendi. Tiflis, Bakü ve Tebriz arasında bir köprü vazifesi gören bu işçiler, fabrikalardaki ve rafinerilerdeki çeşitli işçi dernekleri ile yakın temas halindeydiler.<sup>26</sup>

İran halkı iş bulmak amacıyla Kafkasya ve diğer ülkelere akın ederken İngilizlere yeni imtiyazlar verildi. İran ulusunun tepkilerine ve nihayetinde uyanmasına sebep olan en önemli imtiyaz tütün işletme hakkının İngilizlere verilmesi oldu.<sup>27</sup> İngilizler bu tavizi elde etmek için Nasıreddin Şah'ı, İngiltere'yi ziyaret etmesi için teşvik ediyorlardı. Bu teşviklerinin sebebi, yeni verilen banka ve tramvay imtiyazı vasıtasıyla başka imtiyazlar koparmaktı.<sup>28</sup> Nitekim Nasıreddin Şah'ın üçüncü Avrupa seyahatini (1889) takiben<sup>29</sup>, İran'dan sürekli yeni tavizler elde etmeye çalışan İngiliz hükümeti, fırsat bilip İran'da üretilen tütünün işletme imtiyazını Şah'tan talep etti.<sup>30</sup> Bu işin sorumluluğu da Gerald Talbot'a verildi. Bu şahıs İngiltere Başbakanı Lord Salisbury'nin yakınlarından ve danışmanlarından biriydi.<sup>31</sup> 8 Mart 1890 tarihinde Şah, gezisinin fahiş masraflarını karşılamak ve ayrıca rüşvet karşılığında İngilizlere tütün işletme imtiyazını vermeyi kabul etti.<sup>32</sup> İki taraf arasında imzalanan antlaşmaya göre, sözleşmenin süresi elli yıl idi ve bu antlaşmanın bazı önemli maddeleri şöyleydi: Birinci madde: imtiyaz sahipleri yılda 15 bin İngiliz lirasını

21 Karadeniz, *Islahat Görünümlü İngiliz İşgalinin Safhaları-İran Örneği 1800-1925*, s. 178.

22 Karadeniz, "İran'da Nasırüddin Şah ve Muzafferüddin Şah Dönemlerinde İngiltere ve Rusya'ya Verilen İmtiyazlar (1848-1906)", s. 235.

23 Janet Afary, "Social Democracy and the Iranian Constitutional Revolution of 1906-11, A Century of Revolution Social Movements in Iran", (Editor: John Foran), *Social Movements, Protest, and Contention*, Vol. 2, Universty of Minnesota Press, Minneapolis, 1994, p. 35-36,

24 İsa Seyf, *İran'da Meşrutiyet 1906*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1960, s. 137.

25 Hassan Hakimian, "Wage Labor and Migration: Persian Workers in Southern Russia, 1880-1914". *International Journal of Middle East Studies*, Vol.17, 1985, p. 450.

26 Lago Gocheleishvili, "Georgian Sources on the Iranian Constitutional Revolution (1905-1911): Sergo Gamdlishvili's Memoirs of the Gilan Resistance", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 17, No. 4, 1985, p. 443.

27 İbrahim Teymuri, *Tahrim-i Tonbekü, Evvelin-i Mukavemet-i Menfi der İran*, Tehran 1328, s. 23.

28 Bijan Cezani, *İran Meşrutiyet Devrimi (1906-1911)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s. 76.

29 Nasıreddin Şah, Avrupa'ya ilk iki seyahatini de 1873 ve 1879 yıllarında yaptı. (Garthwaite, *a.g.e.*, s. 189.

30 Teymuri, *a.g.e.* s. 23.

31 Cezani, *a.g.e.*, s. 76.

32 Teymuri, *a.g.e.*, s. 23.

İran hazinesine vereceklerdi. İkinci madde: İmtiyaz sahipleri dışında başka hiç kimsenin tütün, sigara ve bu gibi şeylerin alışverişi için izin vermeye hakkı yoktu. Şu anda perakende şekilde tütün satanlar işlerine devam edebileceklerdi ancak şirketten izin almak zorundaydılar. Üçüncü madde: şirkete ait olan gelirlerden şirketin harcı artı yüzde beş azaltılıp ve bu harçlarla yüzde beşten sonra geride ne kadar kaldıysa, net kardan hesaplanıp dörtte üçü şirkete ait olacak geri kalanı devlet hazinesine aktarılacaktı. Dördüncü madde: imtiyaz sahipleri İran'a getirdikleri ve tütün için gerekli olan bütün malzemeler için gümrük vergisinden muaf olacaklardı. Beşinci madde: İran'a tütün taşımak yasaktı. Yedinci madde: İran antlaşmayı imzaladığı günden itibaren bugüne kadar tütün, sigara ve bu gibi şeyler için aldığı gümrük paralarını ve diğer hakları elli yıla kadar hiçbir şekilde arttırmayacaktı.<sup>33</sup> Bunun dışında şirket tütünden alınan vergiyi arttırmayacak, tütün ürünleri şirket tarafından fiyatlandırılacaktı. Tütün üretim miktarını da İran hükümeti ve İngiliz şirketi belirleyecekti.<sup>34</sup> Ayrıca bu antlaşma ile Talbot, İran'da üretilen üç tür tütünün hepsini yerli ve yurt dışı pazarlarda satmak için satın alma hakkını elde etti.<sup>35</sup>

İngilizlere verilen tütün imtiyazı büyük bir titizlikle İran halkından gizleniyordu. Çünkü merkezi hükümet, imtiyazın halktan gizlenmesi için karar almıştı. İmtiyazın İngilizlere verildiğini sadece yabancı diplomatlar ile İranlı yüksek rütbeli devlet adamları biliyordu. Fakat çok geçmeden imtiyaz haberi basın tarafından halka duyuruldu. Nitekim 1890'da İstanbul'da Farsça yayın yapan ve yapraklar halinde İran'a sokulan Ahter Gazetesi ve Londra da yayımlanan Kanun Gazetesi tütün imtiyazının İngilizlere verildiğine dair yayınlar yaptılar. Bu gazetelerde tütün imtiyazını ağır bir şekilde eleştiren makaleler yayımlandı. Ayrıca Şems ve Suruş gibi gazeteler de imtiyazın halka duyurulmasında önemli rol oynadılar. Bu gazeteler de aynı şekilde durumu halka duyurmanın yanında eleştirel makaleler de yayımladılar.<sup>36</sup> Bu makalelerin birinde, imtiyaz sahiplerinin küçük bir sermaye ile işe başlayacaklarını, yerel üreticiden satın alacakları ürünleri daha sonra üretici ve tüccara yüksek fiyatlarla satacağını dolayısıyla elde edilen karın İngilizlere kalacağını yazıyordu. Tütün alım-satımında İranlı tüccar hiçbir hakka sahip olmadığı için de işlerini bırakacak ve başka işler aramak zorunda kalacak diyordu.<sup>37</sup> Bu makaleleri kaleme alanların başında Seyyid Cemaleddin ve başka aydınlar vardı. Bu sayede aydınlar tarafından yazılan eleştirel makaleler halkı aydınlatmaya başladı.<sup>38</sup>

Gazetelerin aydınlar vasıtasıyla halka duyurduğu tütün imtiyazı daha sonra resmi olarak Mart 1891'de İran halkına duyuruldu. Daha sonra hükümet, imtiyazın verildiği idareyi tanıtmak amacıyla vilayet idarecilerine bazı rapor ve kılavuzlar gönderdi. Ayrıca imtiyazı desteklemek amacıyla uzun kamu bildirileri yayımlandı. Bu sebeple İngilizler, tütün imtiyazı meselesinde başarılı olacaklarına inanıyorlardı.<sup>39</sup>

İran halkının tepkilerine sebep olan bu antlaşma imzalandıktan sonra İngilizler, tütün rejisi müdürü M. Ornstein'i, Tahran'da görevlendirdiler. Ornstein, göreve başladıktan sonra Şiraz, İsfahan

33 Cezani, *a.g.e.*, s. 76-77.

34 Ann K. S. Lambton, "The Tobacco Regie: Prelude to Revolution I", *Studia Islamica*, No. 22 1969, p. 119.

35 Samet Serdari Nia, *Tebriz der Nehzet-i Tonboku*, Aşına, Tebriz 1998, s. 16-19.

36 Sir Edward Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge 1910, s. 44.

37 Ranin Kazemi, "The Tobacco Protest in Nineteenth Century Iran: The View from a Provincial Town", *Journal of Persianate Studies*, No. 7, 2014, p. 254,

38 Browne, *a.g.e.*, s. 44.

39 Lambton, *İran-e Asr-ı Kajar*, s. 306

ve Meşhed gibi önemli İran vilayetlerinde idari birimler, depolar ve fabrikalar kurdu. Şirketin, 335 bin bütçesi ve 266 işçisi vardı. M. Ornstein'in hedefi işçi sayısını 18 bine çıkartmaktı.<sup>40</sup>

Tütün imtiyazının İngilizlere verilmesi tütün üretici ve satıcısını olumsuz etkiledi. Sözleşme gereği tütün üreticisi köylüler, ürünlerini yabancılara ucuza satmak zorunda kaldılar.<sup>41</sup> Tütün, kadın ve erkeklerin hayatında aralarındaki sınıfsal farklılıklardan uzak olarak partilerde, kutlamalarda, seyahatlerde ve hatta yas törenlerinde yoğun olarak tüketiliyordu.<sup>42</sup> Tütün, tüketimi yanında büyük çoğunluğunu Batı'ya ihraç eden İranlılar için büyük bir ekonomik değeri. Tütün imtiyazı İngilizlere verilmeden önce ithalat ve ihracat süreci tamamen İranlı tüccarların tekelindeydi fakat bu imtiyaz İngilizlere verdikten sonra bu süreç imtiyaz sahiplerinin mülkiyetine geçti. Bu durum iç ticaret ilişkilerini olumsuz etkilediği gibi İngiliz tüccarların İran pazarlarına hâkim olmalarına sebep oldu.<sup>43</sup> Nitekim İngilizlere verilen bu imtiyaz, İran'daki nüfuzlarını da arttırdı. Sayıca fazla Hristiyan nüfusun İran'a yerleşmesi yerel halkı hem rahatsız etti hem de tedirgin etti. Çünkü bunlar ticareti zarara uğrattıkları gibi İranlı tüccarların tabii oldukları vergileri de ödemiyorlardı. Ayrıca ülkenin çeşitli noktalarında İngiliz perakendecilerin bulunması İranlı tüccarları endişelendiriyordu. İngiliz perakendeciler ve büyük firmalar halıcılık, dericilik, silahçılık ve tahıl gibi ticari dallarla da etkin durumdaydılar. Diğer yabancı firma ve temsilciler de ülkede etkin oldular ve birbirleriyle rekabet etmeye başladılar. İngilizler bilhassa Şiraz ve İsfahan'ı da kapsayan Fars eyaletinde kontrolü ele geçirdiler.<sup>44</sup> Bu durum ticari malların fiyatlarının artmasına ve uzun soluklu ticaret merkezlerini ülkenin ticari hayatında önemsiz hale getirdi. Bunun doğal sonucu olarak İranlı tüccar sınıf, ticaret hayatından adeta soyutlanarak yabancılaştırıldı.<sup>45</sup> Bütün bu sebepler ülke çapında imtiyazın iptal edilmesi için protestoların başlamasına sebep oldu.

Mart 1891'de İran hükümeti, tütün imtiyazının İngiliz şirkete verildiğini resmi olarak ilan ettiğinde, protestoların kıvılcımları yavaş yavaş ortaya çıktı. Toplumun farklı kesimleri bu ayrıcalığa karşı bir araya geldi. Bu tavize ilk karşı çıkanlar çıkarları tehlikeye giren tüccarlardı. Ayrıca Reji şirketinin tütün üretici ve tüketicileri üzerindeki kontrolü halkı huzursuz ediyordu. Bu dönemde Kaçar hükümeti üzerinde etkisi fazla olan din adamları da durumdan rahatsız idiler. Din adamlarını rahatsız eden konu Avrupalıların sayısının her geçen gün İran'da artmasıydı. Onlara göre Avrupalıların yerel halk ile teması neticesinde yabancı örf ve adetleri ülkede yayılacaktı. Ayrıca onlar, misyonerler aracılığıyla ülkede Hristiyanlığın yayılacağından endişeliydiler.<sup>46</sup> Bu şekilde toplumun birçok kesimi imtiyaza karşı çıkarken en dikkat çeken grup kadınlar oldu.

40 Erdoğın Keskinliç, "İki Türk Hanedanlığında Özelleştirmenin Serüveni: Osmanlı Devleti'nde ve Kaçarlar'da Tütün imtiyazı ve Tepkiler", *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(1), 2013, s. 186.

41 Abdül Hüseyin Nahidi Azer, *Zenan İran der Jonbeşe Meşrute*, Ehya, Tebriz, 1981, s. 30.

42 Alem ve Susen, a.g.m., s. 94.

43 Keskinliç, a.g.m., s. 186.

44 Gad G. Dilbar, "Qajar Dynasty- Big Merchants in The Late Qajar Period", *Encyclopedia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/qajar-big-merchants> (erişimtarihi: 08.09.2023)

45 Lambton, "The Tobacco Regie: Prelude to Revolution I", s. 119

46 Alem ve Susen, a.g.m., s. 4-5.

## Tütün İmtiyazı Protestoları ve İranlı Kadınlar

Tütün imtiyazının İngilizlere verilmesine karşı ilk isyan hareketleri Şiraz’da başladı.<sup>47</sup> Çünkü Şiraz, önemli bir tütün üretim merkeziydi.<sup>48</sup> Şirket yetkilileri Şiraz yakınlarına geldiklerinde şehir halkının büyük bir kısmı dükkânları ve pazarları kapatıp Hacı Seyit Ali Akbar Han Esiri Şirazi’nin önderliğinde Şiraz’ın Vekil Camii’inde toplandılar. Adı geçen din adamı mihraba çıkıp devlet ve imtiyaz sahibinin aleyhine bir beyanname okudu ve sonunda abasının altından bir kılıç çıkarıp şöyle dedi: “*umumi cihat zamanıdır, ey millet kadınlar gibi olmamaya çalışın. Benim bir kılıcım ve iki damla kanım vardır. Şiraz tütününün tekeli için gelen herhangi bir yabancının karnını bu kılıçla sökeceğim.*”<sup>49</sup>

Şirazi’nin bu konuşması Şah yanlılarını tedirgin edince kendisi Basra ve Samire’ye sürgüne gönderildi.<sup>50</sup> Bu durum Şiraz halkını daha da öfkeliendirdi. Şiraz halkı, dükkânları ve pazarı kapattılar. Bu protestolar sırasında Şirazlı kadınlar da vardı. Nitekim şehrin kadınlarının da dâhil olduğu 4 bin kişiden oluşan bir kalabalık, şirketin Şiraz’daki temsilcisinin gelişini protesto etmek için Şahçerag Camii’inde toplandılar. Bunun üzerine Şah yanlıları protestocuların dağılması için müdahalede bulundular. Bu müdahaleler sırasında aralarında bir kadın ve küçük bir kızın da bulunduğu çok sayıda kişi Şah polisi tarafından öldürüldü.<sup>51</sup>

Şiraz’dan sonra büyük bir tepki de Azerbaycan eyaletinden geldi. Azerbaycan eyaleti, coğrafi konum olarak İstanbul’a yakın olduğundan imtiyazın İngilizlere verildiğine dair ilk haberler de buranın ahalisi tarafından duyuldu.<sup>52</sup> Bunun dışında Tebriz hem tütün üretiminin olduğu önemli bir yerdi hem de Tebrizli tüccarlar yurt dışına yapılan tütün ticaretinde ön sıradaydılar. Ayrıca Rusların Vali Emir Nizam Gerusi ve Tebriz’in ileri gelenlerinden Hacı Mirza Cevat Ağa’yı İngilizlere karşı tahrikleri de burada etkili oluyordu. Çünkü Ruslar, imtiyazın İngilizlere verilmesini kendi çıkarlarına uygun görmüyorlardı. Bu tahrikler neticesinde halk, imtiyazın İngilizlere verilmesine karşı çıkan Cevat Ağa’nın etrafında toplanınca<sup>53</sup> Tebriz, protestoların merkezi haline geldi. Tebriz’deki protestolarda erkeklerin dışında kadınlar da vardı ve hatta halkın sokaklara dökülmesinde kadınlar büyük rol oynadılar. Protestolara katılan kadınların liderliğini halk arasında “bacı”, “paşa”, “bibi” gibi unvanlara layık görülen Tebrizli Zeynep Paşa yapıyordu. Onun etrafında yaklaşık üç bin kadının bulunduğu tahmin ediliyordu. Fakat grubun çekirdeğini oluşturan birkaç arkadaşı özellikle dikkat çekiyordu. Bunlar arasında Yüzbaşı Haver, Naib Kulsum, Fatma Nisa, Atlışah Behbim, Sultan Begüm, Hayrül Nisa ve Mah Begüm gibi kadınlar vardı. Bu kadınların toplanma ve teşkilatlanma yeri de Tebriz’in kenar bir mahallesi olan Amu Zeynettini’deki bir mescidin önüydü.<sup>54</sup>

İngiliz şirketi, Tebriz’de faaliyete başladıktan sonra hiç beklemediği protestolarla karşı karşıya kaldı. Kadınların da dâhil olduğu protestocular, İngiliz şirketinin astığı reklam afişlerini yırtarak ortadan kaldırdılar. Tebriz halkı, Nasıreddin Şah’a mektuplar yazarak sözleşmenin iptalini

47 Osman Gazi Özgüdenli, “Şiraz”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, 2014, s. 182.

48 Lambton, *İran-i Asr-i Kajar*, Tahran 1996, s. 305.

49 Alem ve Susen, a.g.m., s. 4

50 Cezani, a.g.e., s. 80.

51 Alem ve Susen, a.g.m., s. 4.

52 Nia, a.g.e., s. 6.

53 Cezani, a.g.e., s. 80.

54 Mecid Rıza Zad-ı Amu Zeynettini, *Zeynep Paşa*, Ahter, Tebriz 2015, s. 62-64.



istediler ve “*istekleri yerine getirilmezse, silahla kendi haklarını savunacaklarını bildirdiler*”.<sup>55</sup> Protestocular, şehirler de gizli afişler dağıtmaya başladılar. Kamu kuruluşlarına, camilere, kervansaraylara ve hatta elçilik binalarının kapılarına asılan bu afişlerle verilen imtiyazı eleştirdiler. Tebrizlilerin astıkları afişlerin birinde bütün Müslümanların, hatta hayvanlarının bile haklarının olduğu sokakların yabancılara nasıl verildiğini sorarken, zamanla yabancılara arabalarının Müslüman çocuklarını ezecekleri zamanın geleceğini, tütünün asıl sahiplerinin İranlılar olduğunu dolayısıyla müşterisinin de tüketicisinin de İranlılar olduğunu ve ne hakla bunun yabancılara verildiğini soruyordu.<sup>56</sup> Bir afişte ise şu cümleler yer alıyordu:

“Şehirlerin hocaları! Hukuk, dinin hukukudur, Avrupalıların hukuku değildir, milletinin yanında yer almayan hocalara lanet olsun. Bu yolda malını ve yaşamını feda etmeyenlere lanet olsun. İran halkları ile uzlaşmayacak olanlar hayatını kaybedecektir. Avrupalılara tütünün herhangi bir parçasını satacak olanlara lanet olsun. Hristiyanların geleneklerini uygulamak isteyen İranlılara lanet olsun. İlk sömürgecileri öldürecek mallarını aramızda paylaşacağız. Sessiz kalacaklara lanet olsun. Bu ihbarı, duyuruyu tahrip edenlerin babasına lanet olsun”.<sup>57</sup>

Tebriz'deki protestolar giderek büyüyordu. Tebrizliler, şirket çalışanlarının vilayete kabul edilmeyeceğini ilan ettiler. Halkın bu beklenmedik tepkisiyle karşılaşan İngiliz şirket, bu tepkilerin dinmesi için şirket payından Azerbaycanlılara hisse verileceğini açıkladı fakat Azerbaycan halkı, imtiyazın iptal edilmesinde kararlı olduklarından bunu kabul etmediler.<sup>58</sup> Şirketin zor durumda kalması üzerine Nasıreddin Şah, harekete geçti. Olayların yatıştırılmasını isteyen Şah, Tebriz valisi Emir Nizam Gerusi ile veliahtta halka şiddet uygulayarak olaylara müdahale etmelerini ve protestocuları cezalandırmalarını istedi. Emir Nizam, halkın yanında olduğunu göstermek için bunu kabul etmeyerek görevinden istifa etti. Bu durum İngiliz şirketini daha da zor duruma soktu. Nitekim şirketin Azerbaycanlılarla uzlaşmak dışında başka seçeneği de yok gibiydi. Bu sefer de şirket, Azerbaycan'daki görevlilerinin tamamının Azerbaycanlı olmasını teklif etti. Fakat halk ısrarlıydı ve halkın tek isteği tütün imtiyazının iptal edilmesi olduğundan bu teklifi de kabul etmediler ve protestolarına devam ettiler.<sup>59</sup>

Nasıreddin Şah ile İngiliz şirketinin protestoculara yönelik vaatleri sonuç vermeyince Şah bu sefer halkı oyalamak istedi. Nitekim Şah, imtiyazın iptal edileceğini söyleyerek Emir Huzur lakaplı Aştiyanlı Ali Ağa'yı Tahran'dan Tebriz'e gönderdi. Emin Huzur'un amacı, protestocuları yatıştırmak için imtiyazın faydalarını anlatıp bilgi vermektir. Bunun dışında halkın itimat ettiği ve çevresinde toplandıkları Mirza Cevad'ın huzuruna çıkıp onun da onayını almaktı. Ancak Nasıreddin Şah'ın bu hareketi halkı daha da öfkeliyordu. Bir köpeğin boynuna astıkları kâğıtta bunun Emin Huzur olduğunu ve Şah'ın fermanını taşıdığını söyleyen halk, bu şekilde pazarı gezdirdiler. Bunun üzerine halkın öfkesinden korkan Emin Huzur ancak veliahtın koruması altında Tebriz'e girebildi. Veliaht, Tebriz'e geldikten sonra Mirza Cevad'ın huzuruna çıksa da beklediği desteği alamadan

55 Cezani, *a.g.e.*, s. 80.

56 Nikki R. Keddie, , *Religion and Rebellion in Iran: The Tobacco Protest of 1891-1892*, London 1966, s. 46-47

57 *A.g.e.*, s. 75.

58 Alem ve Susen, *a.g.m.*, s. 71-78.

59 Ahmed Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, Çev. Mehdi Kamruz-Hamit Zafer Kars, Kaynak Yayınları, İstanbul 2021, s. 49.

oradan ayrılmak zorunda kaldı.<sup>60</sup>

Tebriz'deki protestocular, imtiyazı onaylamadıklarına dair telgrafları Şah'a göndermeye devam ettiler. Bu sırada Tebriz halkı pazarı kapattılar. Fakat Şah'ın sadakatsiz davranışları Tebriz halkının yeniden ayaklanmasına sebep oldu. Bu sırada bazı tüccarlar, Şah'a antlaşmadan vazgeçtiği takdirde İngilizlerin ödemiş oldukları paranın daha fazlasını vermeyi teklif ettiler. Ancak Şah bu teklifi kabul etmedi. Birkaç gün sonra kapatılan pazarı Şah yanlısı memurlar, tehdit ederek zorla veya gelecek vaat eden sözleriyle geri açmayı başardılar. Ancak bu sefer de Zeynep Paşa'nın liderlik ettiği kadınlar dükkânların açıldığını duyunca yeniden pazarı bastılar. Çarşafalarını bellerine kıvıran eli silahlı kadınlar, dükkân sahiplerini tehdit ederek dükkânlarını yeniden kapattılar. Dükkânları kapattıran kadınlar hızlıca ortadan kayboldular. Hükümet yetkilileri birçok kez pazarı açmaya çalıştı ama Zeynep'in başını çektiği grup her seferinde ateşli silahlar, taşlar ve sopalarla pazara gelip burayı kapattılar.<sup>61</sup> Zeynep Paşa ve arkadaşları, hükümetin zulmü sona eren kadar silahlı olarak ortaya çıktılar ve daha sonra saklanıyorlardı.<sup>62</sup>

Zeynep Paşa ve arkadaşları pazarı kapattıktan sonra hemen ortadan kayboluyorlardı. Çünkü kimse bunların kimliklerini bilmiyordu. Bunun sebebi kadınların giyim tarzından kaynaklanıyordu. Çünkü çarşaf giyen kadınların kim oldukları bilinmiyordu. Kadınlara da saygı duyulduğundan çarşıya çıktıklarında insanların duyguları alevlendi ve durum kontrol edilemez bir hal aldı. Hatta giydikleri kıyafetten dolayı Zeynep Paşa ve arkadaşlarının erkek oldukları bile düşünülüyordu.<sup>63</sup> O dönemin erkekleri gibi kahvehanede nargile içen Zeynep Paşa, bu şekilde ismini duyurdu ve ülke de cesaretiyle anılmaya başladı.<sup>64</sup>

Zeynep Paşa'nın Pazar'ı basması Tebrizli şairlerin mısralarına konu oldu. Tebrizli şair Kahraman Hatibi, Zeynep Paşa'nın pazarı kapatmasını mısralarında şu şekilde tasvir ediyordu:

“Koydu Zeynep Paşabazare kadem  
Sağ elinde değnek, solda elem  
Çün kadınlar bazarı basdı daşa  
Kesrde çattı heber yeke başa...”<sup>65</sup>

Tebriz ve Şiraz dışında Tahran'da da protestolar vardı. Şirket yetkilileri Tahran'a geldikten sonra İran mağlup bir ülkeymiş gibi halka kötü davranmaya başladılar. Hükümet yokmuş gibi valilere emirler verdiler. Şirketin rüşvet verdiği hükümet yetkilileri ise kendilerine yardım etmek için ellerinden geleni yaptılar.<sup>66</sup> Buradaki protestolarda da yine kadınlar vardı. Protestolar gittikçe büyüyünce Şah, protestocularla uzlaşmak istedi. Bu sebeple ekonomik sıkıntılardan şikâyet

60 Amu Zeynettini, *a.g.e.*, s. 71,

61 Arzu Ulumu Bayegi, “Zeynep Paşa ve Cenbeş-i Meşrute-i Havehan Tebriz”, *Himayeş-i Milli Ceygah ve Nağşi Zenan der Modiriyet-i Cehadit*, 2013, s. 5. (<https://civilica.com/doc/558829/>) (erişim tarihi: 08.09.2023)

62 Kerim Tahirzade Behzad, *Kıyam-ı Azerbaycan der İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, İkbâl, Tehran 1363. s. 84-85.

63 *A.g.e.*, s. 84-85.

64 Nazim el-İslam Kermani, *Tarih-i Bidari İraniyan*, Emir Kebir, Tahran 1386, s. 69.

65 Nia, *a.g.e.*, s. 121.

66 Ali Reza Emini, *Tarih-i Revabit-i Harici İran ez Kajariye ta Sukut-ı Reza Şah*, 1335 Tahran, s. 141.

edenleri dinlemek üzere kendilerine bir yetkili göndererek taleplerini dinlemek istedi. Fakat vaziyet içerisinde çıkılamayacak durumdaydı. Nitekim protestoların öncüsü konumunda olan ulema, İran'daki din adamlarına mektuplar göndererek Şah'ı protesto etmelerini istediler.<sup>67</sup> Ulema, Nasıreddin Şah'ı eleştirdiği gibi tütün kullanımının haram olduğuna dair bir fetva yayınladı. Fetvaya göre, her ne şekilde olursa olsun tütün kullanımının 12 İmam'a karşı savaş açmak olduğu açıklandı.<sup>68</sup> Bu duruma sinirlenen Şah, Tahran'ın din adamlarından biri olan Mirza Muhammed Hasan Aştıyani'ye minberde nargile içmesini emretti. Aştıyani, bu emre uymadığı takdirde sürgün edilecekti. Bu haber İran'ın diğer vilayetlerinde büyük yankı uyandırdı. Kadından erkeğe, büyükten küçüğe Tahran halkı Aştıyani'yi destekledi.<sup>69</sup> Halk bunu engellemek için Mirza Şirazi'nin evine doğru giderek şu şiiri okudular: “*Ey gariplerin garibi, gidiyor efendimiz.*” Daha sonra kalabalık gittikçe büyüdü.<sup>70</sup> Üstelik bu haber İran halkı için önem arz eden Hazreti Fatıma'nın şehadet gününe denk geliyordu. İranlıların toplanarak yas tuttuğu bugünde Şah'ın aldığı bu karar halkı ayrıca galeyana getirdi.<sup>71</sup>

Kadınların önderlik ettiği bu harekette kadınlar önde erkekler arkada kalabalık bir kitle halinde Aştıyani'nin evinin önünde toplanmaya başladılar. Yüzlerini ve vücutlarının tüm bölgelerini Çarşaf ve peçe ile geleneksel İran örtüsüyle kapatan kadınlar, “*Ya Ali*” ya da “*Ya Hüseyin*” sloganları atıyorlardı. Kadınlar sebze meydanına vardıklarında açık olan bazı dükkânları da kapattılar.<sup>72</sup> Bu sırada protestocular, emre itaat etmeyen esnafın dükkânlarını yağmaladılar. Kadınların başını çektiği kalabalık Erk meydanına doğru yürüdüler. Erkeklerin önünde yürüyen kadınların çığlıkları meydana vardıklarında çoğaldı. Nasıreddin Şah'a yüksek sesle küfredip şöyle diyorlardı: “*Ey kadın sıfatlı, ey başı eşarplı, ey dinsiz. Biz seni istemiyoruz*”. Erkekler de arada bir “*Ya Ali ya Hüseyin ya İmam-ı Azam*” diye bağırıyorlardı.<sup>73</sup>

Tütün tekeline isyan, İranlı kadınların topluma güç ve yeteneklerini ortaya koydu. Haremde yaşayan kadınlar da sessiz kalmadı ve bu tekele karşı çıktılar. Şah'a mektuplarda iltifat eden ve öven kadınlar, köylü düzeyinden ve kent cemaatinin seviyesinden hareme getirilen kadınlardı. Bu aynı zamanda harem içindeki kadınların toplumu anlamasını kolaylaştırıyordu. Bu da saray kadınlarının diğer insanlarla beraber tütün tekellerine karşı çıkmasına neden oldu.<sup>74</sup> Nitekim Şah'ın haremdeki bütün nargileler, hizmetçiler tarafından kırıldı. Kırılan nargilelerin, Şah'ın dikkatini çekmesi için onları kendisinin önüne koydular. Hatta protestoları Kraliçe Anis al-Davle'nin de desteklediği söyleniyordu. İddiaya göre Şah, odaya girdiğinde Kraliçe nargileleri hizmetçilere toplatıyordu. Şah, Kraliçe'ye neden nargileleri toplatıyorsun? diye sorduğunda Kraliçe Şah'a; nargilenin haram olduğunu söyledi. Nargilenin haram olduğunu sana kim söyledi? sorusuna ise

67 Yılmaz Karadeniz, “İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Malkum Han'ın Rolü, (1833-1908)”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 23, Isparta 2011, s. 107.

68 Ranin Kazimi, “The Tobacco Protest in Nineteenth Century Iran: The View from a Provincial Town”, *Journal of Persianate Studies*, S. 7, 2014. s. 266.

69 Nahidi Azer, *a.g.e.*, s. 42.

70 Cezani, *a.g.e.*, s. 83.

71 Mehmed Zencani, *Tahrir-i Tonbekü*, İntişarat-ı Enzeli, 1362, s. 184.

72 Teymuri, *a.g.e.* s. 152

73 Cezani, *a.g.e.*, s. 83.

74 Nahidi Azer, *a.g.e.*, s. 43.

Kraliçe; “*bana seni helal ettiren kişi söyledi*”<sup>75</sup> diyerek cevap verdi.

Protestolar devam ederken Şah, Veliht Kamran Mirza’yı, protestocularla konuşması için gönderdi. Kamran Mirza, sarayından çıksa da daha ağzından bir kelime çıkmadan protestocuların bağırma sesleri yükseldi. Kadınlar, sürgün edilmesi düşünülen din adamları lehine sloganlar atmaya devam ettiler. Bu sloganlar arasında “*Aman Allah ’ım, dinimizi yok etmesinler, din adamlarımızı kovmasınlar, bizim evlilik sözleşmelerimiz Avrupalılar tarafından imzalanmasın, ölüllerimizin Avrupalılar tarafından namaz kılınıp gömdürülmesini istiyorlar*” yer alıyordu. Veliht Kamran Mirza, halkı yatıştırmak için “*Bacılarım, Şah bana yabancıların kovulacaklarını hiçbir din adamının sürgün edilmeyeceğini*” diyerek sakinleştirmek istedi fakat hedefine ulaşamayan Mirza, kadınların çığlıkları arasında korkup bölgeden ayrıldı.<sup>76</sup> Daha sonra kadınlar, Şah Camii’sine doğru yürüdüler. Burada toplanan kadınlar protestolarına devam ettiler. Bu sırada Şah Camii imamı ve Şah’ın damadı Mir Seyit Zeynelabidin mihraba çıkmış protestoların sona ermesi için halka vaaz veriyordu. Vaazda halkı barışa davet ediyordu. Fakat protestocular kendisine küfürler edip minberden indirdiler. Bunun dışında Şah taraftarı birkaç kişi protestocuların saldırısına uğradılar. Ayrıca protestocu kadınlar, erkekler kadınlar gibi evde oturdukları takdirde kaybedilen haklarını savunmak için savaş meydanlarında olacaklarını söylüyorlardı.<sup>77</sup>

Tütün protestoları Meşhed’de de vardı. Yine Meşhed’deki bir Camii önünde öğrenciler ve kadınların da olduğu grup Şah’ın imtiyazı geri çekmesini talep ettiler ancak buradaki protestolar, Şah güçlerinin tehditleri sebebiyle uzun sürmedi. Bu ayaklanma İran’ın büyük şehirleriyle sınırlı kalmadı diğer vilayetler hatta köylüler dahi destek verdiler. Protestocular, Tahran’a her gün tehdit telgrafları gönderdiler.<sup>78</sup>

Tahran ve Tebriz’de protestolar devam ederken Şah, protestocular ile uzlaşmak istedi. Fakat bu da çare olmayınca Veliht’ın gözdesi Ağa Bala Han, Tebriz’de kadın ve erkek bütün göstericilere ateş açılması için Tebrizli Türk askerlere emir verdi fakat Türk askerler, âlimlere ve seyitlere ateş açılmaz diyerek bu emri reddettiler. Ağa Bala Han, mecburen kimseden izin almadan Velihtın askerlerine ateş açma emri verdi. Bu askerler, savunmasız halka ateş açtılar. Bu sırada yedi kişi öldü yirmi kişi de yaralandı. Bu durum halk arasındaki öfkeyi doruğa çıkardı. Bunun üzerine o gece sokağa çıkma yasağı ilan edilince Tahran’da yaşayan Avrupalıların bir kısmı giyimlerini değiştirerek vilayetten ya kaçtılar ya da saklandılar.<sup>79</sup>

Protestocularla başa çıkamayacağını anlayan Şah, imtiyazın iptal edilmesi için Tütün Reji müdürü Ornstein ile görüşmesi için bir temsilci gönderdi. Temsilcinin görüştüğü Şirket, belirli tazminat ve ihracatın ellerinde kalması karşılığında bunun olabileceğini belirtti. Bu arada Mirza Hasan Aştiyani de imtiyazın iptal edilmesi için Şah’a mektup gönderdi. Bu mektup Şah’ın imtiyazı iptal etmesi gerektiği düşüncesine daha da yaklaştırdı. Aştiyani dışında başka âlimler de yine imtiyazın iptal edilmesi için Şah’a mektuplar gönderdiler.<sup>80</sup> Netice de Şah imtiyazı iptal

75 Teymuri, *a.g.e.*, s. 106-108

76 *a.g.e.*, s. 153

77 Alem ve Susen, *a.g.m.*, s. 4.

78 *A.g.m.*, s. 4.

79 Cezani, *a.g.e.*, s. 84-85.

80 “Tobacco Protest, Iran”, <https://www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/tobacco-protest-iran> (erişim tarihi: 08.09.2023)

edeceğine dair bir bildiri yayınladı. Bunun üzerine protestocular, yatışmaya başladılar. İmtiyazın iptal edilmesi üzerine şirkete 500 bin sterlin tazminat ödendi. İran Devleti'ni zor duruma sokan bu miktar ödenerek Ocak 1892'de imtiyaz iptal edildi.<sup>81</sup> Şah, imtiyazı iptal ettikten sonra temsilcilerini âlimlerin yanına göndererek tütün sözleşmesinin iptal edildiğini bildirdi. Âlimler sözleşmenin iptal edildiğinden emin olduktan sonra Mirza Hasan Şirazi'ye haber gönderdiler ve tütün ambargosu Şirazi tarafından kaldırıldı.<sup>82</sup>

### **Sonuç**

Batılı devletlerin XIX. yüzyıldan itibaren yönlerini Doğu'ya çevirmeleri bölgede büyük gelişmelerin yaşanmasına sebep oldu. İlk başlarda Rusya ile İran arasında yaşanan savaşlarda Rusya galip gelerek güneye inme fırsatını yakaladı. Rusya'nın güneye inmesi İngilizleri rahatsız etti. Çünkü İran, İngilizlerin Hindistan sömürgelerine giden yolu üzerindeydi. Bu durum İran üzerinde iki ülkenin rekabet etmesine sebep oldu. Bu rekabet neticesinde iki ülke İran üzerinde siyasi ve askeri nüfuz kurduktan sonra iktisadi imtiyazlar koparmaya çalıştılar. Kaçar Hanedanı'nın, siyasi ve iktisadi zayıflığı iki ülkenin imtiyaz koparmasına kolaylık sağladı. Bu imtiyazlar, zamanla İran pazarlarını olumsuz etkilediği gibi işsizliği de arttırdı. Nitekim ucuz mallar İran pazarlarına hâkim olmaya başladığı için ülkede yerli üretim azaldı ve işsizlik arttı. Bilhassa işsizlik, İranlıların Kafkasya, Hindistan ve Osmanlı topraklarına göç etmelerine sebep oldu. Göç eden işçiler, bu bölgelerdeki gelişmeleri İran'a taşıyarak adeta bir köprü vazifesi gördüler.

Rus ve İngilizlere verilen imtiyazlar yavaş yavaş halk arasında eleştirilmeye başlansa da Nasıreddin Şah, alınan borçlara karşılık imtiyaz vermeye devam etti. İran halkının uyanmasına sebep olan ve etkisi uzun süre devam eden imtiyaz ise İngilizlere verilen Tütün imtiyazı oldu. İran devrim tarihine "Tütün sorunu" olarak geçen bu olay, ülkede ulusalcı ayaklanmanın ilk adımı sayılır. Bu olayın ortaya çıkışı siyasi gelişmelere dayansa da sonraki süreçte yaşanacak olan daha büyük gelişmelerin alt yapısını oluşturdu. Nitekim ülkedeki özgürlük yanlılarının düşünceleri daha hızlı yayılmaya başladı. Bunun dışında bu olay İran halkının baskıya ve yabancı müdahalelerine karşı attığı önemli bir adım oldu. Bu olay halk arasındaki dayanışmayı daha da arttırdı.

Tütün olayları sırasında kadınların da bulunması birçok alanda yaşanan haksızlıkları reddederek siyasi alanda etkisiz olmadıklarını ve aynı zamanda farkındalık yaratma noktasında İran tarihinin büyük bir parçası olduklarını açıkça ispat etti. Ayrıca bu hareket otoriter despotizme, kadın haklarının ihlal edilmesine ve İranlı kadınların daha fazla izole edilmesine sebep olan her şeye karşı direnen ve onların evden çıkmasını ve topluma girmesini sağlayarak o çağın sosyal koşullarıyla tanıştırdı.

### **Kaynakça**

"Tobacco Protest, Iran", <https://www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/tobacco-protest-iran> (erişim tarihi: 08.09.2023)

Afary, Janet, "Social Democracy and the Iranian Constitutional Revolution of 1906-11, A Century of Revolution Social Movements in Iran", (Editor: John Foran), *Social Movements, Protest, and Contention*, Vol. 2, Universty of Minnesota Press, Minneapolis, 1994, pp. 21-43.

81 Keskinliç, a.g.m., s. 187-188

82 Cezani, a.g.e., s. 84-85.

Alem, Mehmet Reza ve Susen, Zehra Rezevi, “Berersi Nekş-i Zenan der Cenbeş-i Tonbekü”, *Feslname-i İlmi Pojoheşi Zen ve Ferheng*, Sal. 4, Şomar. 15, ss. 71-78.

Amu Zeynettini, Mecid Rıza Zad-ı, *Zeynep Paşa*, Ahter, Tebriz 2015.

Bayegi, Arzu Ulumu, “Zeynep Paşa ve Cenbeş-i Meşrute-i Havehan Tebriz”, *Himayeş-i Milli Ceyagah ve Nagşi Zenan der Modiriyet-i Cehadit*, 2013, s. 5. (<https://civilica.com/doc/558829/>) (erişim tarihi: 08.09.2023).

Behzad, Kerim Tahirzade, *Kıyam-ı Azerbaycan der İnkılab-ı Meşrutiyet-i İran*, İkbâl, Tehran 1363.

Blaga, Rafael, *İran Halkları El Kitabı*, Yeni Zamanlar Dağıtım, İstanbul 1997.

Browne, Sir Edward, *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge 1910.

Cezani, Bijan, *İran Meşrutiyet Devrimi (1906-1911)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.

Curzon, George Nathaniel, *Persia and The Persian Question I, Elibron Classics Series*, London 2005.

Dilbar, Gad G., “Qajar Dynasty- Big Merchants in The Late Qajar Period”, *Encyclopedia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/qajar-big-merchants> (erişim tarihi: 08.09.2023)

Djalili, Mohammad Reza ve Kellner, Thierry, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, Çev. Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

Emini, Ali Reza, *Tarih-i Revabit-i Harici İran ez Kajariye ta Sukut-ı Reza Şah*, Tahran 1335.

Garthwaite, Gene R., *İran Tarihi, Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze...*, Çev: Fethi Aytuna, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2005.

Gocheleishvili, Lago, “Georgian Sources on the Iranian Constitutional Revolution (1905-1911): Sergo Gamdlishvili's Memoirs of the Gilan Resistance”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 17, No. 4, 1985, pp. 443-462.

Hakimian, Hassan, “Wage Labor and Migration: Persian Workers in Southern Russia, 1880-1914”. *International Journal of Middle East Studies*, Vol.17, 1985, pp: 443 462.

Issawi, Charles, “Iranian Trade, 1800-1914”, *Iranian Studies*, Vol. 16, No. 3/4, 1983, pp. 229-241.

Jones, Geoffrey, “The Imperial Bank of Iran and Iranian Economic Development, 1890-1952”, *London School of Economic Businrss and Economic History*, Vol. 16, 1987, ss. 69-80.

Karadeniz, Yılmaz, “İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Malkum Han'ın Rolü, (1833-1908)”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 23, Isparta 2011, ss. 103-111.

Karadeniz, Yılmaz, “İran'da Nasırüddin Şah ve Muzafferüddin Şah Dönemlerinde İngiltere ve Rusya'ya Verilen İmtiyazlar (1848-1906)”, *Asia Minor Studies*, C. 7, S. 2, ss. 231-243.

Karadeniz, Yılmaz, *Islahat Görünümlü İngiliz İşgalinin Safhaları-İran Örneği 1800-1925*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.

Karamali, Akram- KHAZAEİ, Sahamuddin-RAHMATİ, Mohsen, “Güneşenasi Eterazha-yı Zenan der Asr-i Nasırı (1264-1313K)”, *Tarih-i İran*, Devre. 15, Şomar. 1, Bahar ve Tabestan,

1401, ss. 245-262.

Kazimi, Ranin, "The Tobacco Protest in Nineteenth Century Iran: The View from a Provincial Town", *Journal of Persianate Studies*, Vol. 7, 2014, ss. 251-295.

Keddie, Nikki R., Amanat, Mehrdad, "Iran Under The Later Qajars, 1848-1922", *The Cambridge History of Iran From Nadir Shah to The Islamic Republic*, Vol. 7, Cambridge University Press 2008, ss. 174-213.

Keddie, Nikki R., *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, Yale University Press, New Haven London 2006.

Keddie, Nikki R., *Natayeje Engelabe İran*, Çev. M. Haghigatkah, Ghoghnoos, Tehran 2005.

Keddie, Nikki R., *Religion and Rebellion in Iran: The Tobacco Protest of 1891-1892*, London 1966.

Kermani, Nazim el-İslam, *Tarih-i Bidari İraniyan*, Emir Kebir, Tahran 1386.

Keskinkılıç, Erdoğan, "İki Türk Hanedanlığında Özelleştirmenin Serüveni: Osmanlı Devleti'nde ve Kaçarlar'da Tütün imtiyazı ve Tepkiler", *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 8(1), 2013, ss. 175-192.

Kesrevi, Ahmed, *İran Meşrutiyet Tarihi*, Çev: Mehdi Kamruz-Hamit Zafer Kars, Kaynak Yayınları, İstanbul 2021.

Lambton, Ann K. S., "The Tobacco Regie: Prelude to Revolution I", *Studia Islamica*, No. 22 1969, pp. 119-157.

Lambton, Ann K. S., *İran Asr-ı Kajar*, Çev: Simin Fasihi, Meşhed, 1375.

Motazed, K.H., *Siasato Haramsara: Zen der Asr-i Kajar*, Elmi, Tehran 2000.

Nahidi Azer, Abdül Hüseyin, *Zenan İran der Jonbeşe Meşrute*, Ehya, Tebriz, 1981.

Nia, Samet Serdari, *Tebriz der Nehzet-i Tonbeku*, Aşına, Tebriz 1998.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Şiraz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, 2014.

Rızayev, A. E., *Azerbaycan Tarihi XIX-XX. Asırların Evveli*, Ali Mektebler Üçün Mühazire Kursu, Bakı Universite Yayınevi, 2010.

Sarıkaya, Yalçın, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, Ankara 2008.

Seyf, İsa, *İran'da Meşrutiyet 1906*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1960.

Teymuri, İbrahim, *Tahrim-i Tonbekü, Evvelin-i Mukavemet-i Menfi der İran*, Tehran 1328.

Yeşilot, Okan, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, 2008, ss. 187-199.

Zencani, Mehmed, *Tahrim-i Tonbekü, İntişarat-ı Enzeli*, 1362.